

Imperator

De Romeinse keizer als opperbevelhebber van het leger in de eerste twee eeuwen van het principaat

H. W. Singor

Summary: The relationship between army and emperor is of fundamental importance for our understanding of the principate. For the army the emperor was the commander-in-chief, the ultimate object of loyalty, the paymaster-general, the source from which promotions, decorations, *donativa*, legal privileges, would spring; the sole coordinator of the defense of the empire itself. For the princeps the army was his ultimate and often his only power-base, *de facto* as well as *de iure*, for the legitimacy of his position depended in the last resort on his ability to lead his troops to victory; hence the dominance of military themes in the ideology, the iconography, the propaganda of the principate. All this is only dealt with in broad outlines, for any study in detail would require much more space. The object of this article is merely to give an overall impression of the emperor's position looked at from its military side.

Inleiding

De macht van de Romeinse keizer berustte op het leger, was uit het leger voortgekomen en was zonder het leger niet denkbaar: zo kan men de situatie tijdens het principaat karakteriseren. In de Late Oudheid zijn er wel aanwijzingen dat die band minder hecht of minder duidelijk wordt, maar die periode zullen wij hier buiten beschouwing laten. Het principaat kan men ook omschrijven als een militaire despotie achter een civiele façade: de *imperator* gekleed in *toga*, maar met troepen op de achtergrond, mochten er twijfels over zijn positie rijzen. Symbolisch was de eerste entrée van Septimius Severus als keizer in Rome in 193: te voet en als *togatus*, maar gevolgd door zijn legioenen in volle wapenrusting (Dio LXXV 1, 3-4). Het principaat was voortgekomen uit de burgeroorlogen van de Late Republiek; die geschiedenis hoeft hier niet opgehaald te worden. Maar twee elementen mag men uit die voorgeschiedenis nog wel onderstrepen: de opkomst van beroepslegers en die van generaals die langdurig het *imperium* bezaten en evenals hun troepen meer op het eigen belang dan op dat van de *res publica* uit waren (of tenminste die indruk wekten, wat in de machtsconstellaties van het moment op hetzelfde neerkwam). Zo bezien was Octavianus uiteindelijk de meest succesvolle 'warlord', die definitief elke mededinger wist uit te schakelen. Alles wat over Augustus' staatsmanschap geschreven is, heeft

eigenlijk betrekking op die al genoemde civiele façade: het bouwsel van ambten en wetten dat de gepantserde *imperator* tenminste in Rome zelf enigszins aan het oog onttrok en door het beeld van de *princeps* wilde vervangen. Tot diep in de derde eeuw is die vermenging van macht en schijn de 'constitutie' van het principaat gebleven. Wel zou men de stelling kunnen verdedigen dat het Romeinse Rijk in de omvang die het al in de tweede eeuw v. Chr. had bereikt niet meer op basis van de structuren van een stadstaat te regeren viel; dat een nieuwe, gecentraliseerde regeringsvorm noodzakelijk was en *per definitie* ook autoritair (want niet meer op enige volksvergadering te baseren); en dat de weg daarheen nu eenmaal via het leger liep. Hoe dit ook zij, voor de tijdgenoten kon het niet lang verborgen blijven waarop het keizerschap waarlijk berustte: de *arcana imperii* (Tac. *Hist.* I 4, 2) bestonden daaruit, dat niet de senaat, laat staan 'het volk' (dat sinds de regering van Tiberius ook niet meer bijeenkwam), maar het leger in feite besliste wie de Romeinse wereld zou regeren. Het was dan ook zinvol van Augustus om de *imperator*-titel tot een keizerlijk *praenomen* te maken, zoals het zinvol was om de keizer, in beeld en in geschrift, en in eindeloze herhaling, voor te stellen als overwinnaar van de vijanden van het rijk, als hoogste commandant en zorgende patroon van zijn soldaten, als garant van orde en veiligheid, enz. De hele ideologie van het keizerschap - men kan ook zeggen: propaganda - was daarop geënt: hoe de keizer steeds maar weer het rijk en zijn bevolking beschutte, van overwinning naar overwinning voortschreed, vrede stichtend en geluk brengend, en hoe hij tegenover zijn soldaten niet alleen de zegevierende *imperator* was, maar ook hun *commilito*, hun medestrijder, één der hunnen, die hun zorgen en vermoeienissen deelde. Maar louter propaganda was dit alles niet. De keizer was inderdaad de opperbevelhebber van het leger; op hem kwam in laatste instantie het beheer van dat hele apparaat neer, door hem moesten de belangrijkste strategische beslissingen genomen worden, zoals ook de betaling van de troepen door hem verzorgd moest worden. Soldaten en officieren legden de eed van trouw aan hem af en vereerden zijn beeltenis naast de *aquila* en de *signa*. Voor de kracht en de veiligheid van zijn regime was de keizer op het leger aangewezen (op de legioenen en op de praetorianen), terwijl omgekeerd het gevaar voor de keizer van diezelfde troepen kwam: door de senaat werd een Romeins keizer niet ten val gebracht, maar des te vaker door zijn *commilitones*: de praetorianen of de legioenen.

De relatie tussen keizer en leger heeft, uiteraard, twee kanten. In het hier volgende zullen wij hun onderlinge betrekkingen eerst behandelen gezien vanuit het leger, vervolgens vanuit de positie van de keizer. Anders gezegd: welke rol speelde de keizer als opperbevelhebber in het functioneren van het leger? en: welke rol vervulde het leger in het functioneren van de keizer als monarch? Daarbij kunnen wij op details nauwelijks ingaan en zullen wij ons beperken tot een overzicht van de voornaamste facetten van deze zo beladen twee-eenheid.

Tijdens de Republiek was het leger een instrument van de staat; zijn bevelhebbers waren de jaarlijks gekozen of in hun ambt geprolongeerde magistraten. De troepen zwoeren trouw aan de consuls die tijdelijk aan het hoofd van de Republiek stonden, en ontvingen hun soldij van de quaestors die daarvoor uit het *aerarium Saturni* putten. In de Keizertijd is het leger echter het instrument van de *princeps* geworden. De keizer regelt soldij, pensionering, bevordering, enz., en aan de persoon van de keizer zweert het leger trouw. Als het *L'état c'est moi* ergens gold, dan hier: gezien vanuit het leger vielen staat en keizer praktisch samen. Sinds de regeling van 23 v.Chr. berust de positie van de keizer hier op het *imperium proconsulare* over alle provincies waar legioenen gelegerd zijn (de ene uitzondering *legio III Augusta* in Africa komt ten tijde van Caligula onder een keizerlijke legaat en wordt niet lang daarna naar Numidia overgeplaatst). Daarmee was het Romeinse leger feitelijk en rechtens gebonden aan de persoon van de keizer. Op diverse niveaus waren soldaten en officieren afhankelijk van de leiding en het initiatief die uitgingen van het 'centrale opperbevel' in de persoon van de keizer, zowel in vele routinezaken van de dagelijkse praktijk, waarbij de keizer als regel niet zelf tegenwoordig was, als in de grote beslissingen ten behoeve van de verdediging of uitbreiding van het rijk, waarbij de keizer wel in eigen persoon tegenwoordig kon zijn, en dat ook mettertijd steeds vaker was.

De eed van trouw aan de keizer

In de Vroege Republiek legden de Romeinse soldaten vrijwillig een eed af, dat zij hun plaats in de slagorde niet zouden verlaten; vanaf 216 v.Chr. zou dit *sacramentum* verplicht zijn afgelegd en ook gehoorzaamheid aan de consuls expliciet hebben genoemd (*iussu consulum conventuros neque iniussu abituros*, LIV. XXII 38, 1-5). In de Late Republiek vindt men ook voorbeelden van 'onconstitutionele' bevelhebbers, b.v. Cinna, die hun troepen een dergelijk *sacramentum* aan hun persoon laten zweren. Daarmee krijgt de oorspronkelijke krijgseed het karakter van een eed van trouw aan een leider. In de Keizertijd is het de keizer aan wie alleen de eed wordt afgelegd. Hij wordt dan met name in de eedsformule genoemd - terwijl een verwijzing naar de *res publica* in die formule (die ons overigens niet integraal bekend is) op z'n minst onzeker is. Dit *sacramentum* werd gezworen door iedere recruit die dienst nam. Bovendien werd de eed massaal hernieuwd bij de jaarlijkse viering van het regeringsbegin van de keizer. Zo verenigde het *sacramentum militiae* in de keizertijd de kenmerken van een krijgseed met die van een eed van trouw aan het wettige gezag (d.i. aan de persoon van de keizer), zoals die laatste bij het aantreden van een nieuwe *princeps* ook door (vertegenwoordigers van) de burgerbevolking werd afgelegd.

In de Oudheid was de religieuze binding van de eed altijd zeer sterk. Eedbreuk, desertie, verraad, waren dan ook goddeloze, en daarom eigenlijk

onvergeeflijke misdaden. Toen Septimius Severus bij zijn aankomst te Rome in 193 in een bittere toespraak de praetorianen *paranomía* (Dio LXXV 1, 1) verweet, doelde hij ongetwijfeld op de door hen gepleegde eedbreuk tegenover Pertinax, en ontbinding van de garde was de straf die hij voor hen in de zin had. Het respect voor de eed kon gemakkelijk tot bijgelovigheid leiden en daarmee indirect tot versterking of herstel van de trouw aan het gezag. De muitende troepen in Pannonië in 14 worden bang van een eclips van de maan, vrezen bestraffing door de goden van hun afvalligheid en worden zo weer tot gehoorzaamheid gebracht (Tac. *Ann.* I 28). De rebellie van Scribonianus in Dalmatië in 42 zakte ineen toen de twee legioenen die zijn kant gekozen hadden, op het punt om op mars te gaan, een goddelijk teken zagen: de *aquilae* en de *signa* konden, ondanks alle inspanningen, niet uit de grond getrokken worden. Dit bracht hen tot inkeer en tot hernieuwde trouw aan keizer Claudius, die de legioenen daarvoor met eretitels beloonde: *VII en XI Claudia pia fidelis* (Suet. *Claud.* 13, 2). De burgeroorlog van 69-70 zagen naast overlopen en verraad bewijzen van hardnekkig vasthouden aan eens gezworen eden. Otho's leger, verslagen bij Bedriacum, toonde zich trouw tot het laatste toe: *fidissimus exercitus*, zegt Tacitus (*Hist.* II 46, 2). Evenzo weigerden de twee legioenen in Vetera hun eed aan Vitellius te breken en over te lopen naar Vespasianus: liever dan hun *fides* te verloochenen zouden zij tot de laatste ademtocht willen vechten (Tac. *Hist.* IV 21, 2). Men mag aannemen dat over het algemeen het *sacramentum* de moraal versterkte, de trouw aan de keizer verstevigde en rebellieën bemoeilijkte en soms in de kiem wist te smoren – maar de militaire anarchie die in 69-70, in 193 en in de jaren 235-284 uitbarstte, konden ook eden, hoe 'heilig' ook, niet voorkomen.

Betaling van de troepen

De keizer was verantwoordelijk voor de bezoldiging van de legers, hij controleerde de betalingen en stelde de hoogte ervan vast. De gelden kwamen voor een deel zelfs uit zijn eigen vermogen, voor een ander en groter deel echter uit de *tributa* van de provincies en uit een aantal indirecte belastingen waaraan Romeinse burgers onderworpen waren. Met name sinds Claudius is het beheer van deze financiën grotendeels in Rome gecentraliseerd, waar de keizerlijke *fiscus* het oude *aerarium Saturni* volkomen in de schaduw stelt. In de ogen van de ontvangers van de *stipendia* en de *praemia* kon de herkomst van dat geld er echter niet toe doen: voor hen was het Caesar persoonlijk, die nu eens gul en dan weer zuinig, zijn *commilitones* bedacht. Toen de centurio Clemens in 14 de opstandige Pannonische legioenen tot inkeer wilde brengen (overigens nadat zij door de al vermelde eclips daartoe wel in de stemming waren gebracht), riep hij uit: 'Zullen Percennius en Vibulenus (de leiders van de muiterij) soms voor soldij voor de soldaten en land voor de veteranen zorgen?' Een uiteraard retorische vraag, want wie anders dan Caesar was daartoe in staat. Over de kosten die Caesar daarbij maakte, heeft men nu enige berekeningen opgesteld:

De soldij van een legioenssoldaat bedroeg in de eerste eeuw 900 sestertiën per jaar, tot Domitianus het bedrag, vermoedelijk in 89, verhoogde naar 1200; Septimius Severus maakte er waarschijnlijk 2000 en Caracalla 3000 sestertiën van. Ten tijde van Augustus kon een gezin van vier personen in Rome op het bestaansminimum leven van zo'n 500 sestertiën per jaar; voor een soldaat in de provincie, die anders dan de meeste dagloners van een geregeld inkomen verzekerd was, lag de situatie dus niet onbeduidend gunstiger. Rijk zal een *miles gregarius* van zijn soldij niet geworden zijn, maar dat sommigen in staat waren om ervan te sparen, verbaast ons niet. De onderofficieren (*principales*) ontvingen driemaal de hoogte van het bedrag dat de gewone soldaat kreeg, de *centuriones* ruim zestien en de *primus pilus* zesenzestig maal zoveel. In Rome ontvingen de praetorianen 3000 sestertiën per jaar sinds Augustus (het is onbekend in hoeverre hun soldij later verhoogd werd), terwijl dienst in de *cohortes urbanae* met 1500, en onder de *vigiles* met 900 sestertiën jaarlijks werd beloond. De *auxilia* ten slotte werden bezoldigd naar rato van 5/6 van de soldij der legioenen (waarmee het verschil tussen 'provincialen' en Romeinse burgers ook in geld werd uitgedrukt), dus met 750 sestertiën sinds Augustus en met 1000 per jaar sinds Domitianus. Het lijkt een eenvoudige rekensom om nu de militaire begroting van het Romeinse keizerrijk vast te stellen.

Neemt men voor een legioen 5500 soldaten aan en rekt men voor het officierskorps van 54 *centurio*'s, vijf *primi ordines* inclusief de *primus pilus* één miljoen sestertiën, dan komt men op een jaarlijks totaal van ongeveer zes miljoen sestertiën per legioen. De 25 legioenen sinds het jaar 9 (hun aantal zou langzaam groeien tot 33 onder Septimius Severus) leverden dus een post van 150000000 sestertiën op. Stelt men de *auxilia* eveneens op 150000 man en rekt men voor hun officieren lagere bedragen dan voor de legioenscenturio's, dan moet men voor *cohortes* en *alae* te zamen toch minstens 112000000 sestertiën aannemen. Daarbij komen dan nog 9000 praetorianen met een gage van 3000 sestertiën, dus 27 miljoen, plus een geschatte twee tot drie miljoen voor hun officieren; vervolgens 3000 man in de *cohortes urbanae* à 1500 sestertiën: 4500000 sestertiën; 7000 *vigiles* à 900 sestertiën: 6300000 sestertiën. Bij dit alles komt bovendien de post van de *praemia* voor de veteranen, te betalen uit het door Augustus ingestelde *aerarium militare*: voor legioenssoldaten heeft men deze geschat op jaarlijks ca. 48000 000 en voor de *auxilia* op 30000000 (het is overigens niet absoluut zeker dat de *auxilia* zulke *praemia* ontvingen, maar wel hoogst waarschijnlijk). Een complicerende factor is hier echter het feit dat de *praemia* niet uitsluitend in geld, maar ook in de vorm van land gegeven werden. Al met al kan men voor het leger in de eerste eeuw een begroting van tenminste 350 à 380000000 sestertiën aannemen. Na de verhogingen van soldij onder Domitianus zou men met zo'n 600000000 mogen rekenen. Dat het hier om minimumbedragen gaat, verdient onderstreept te worden: met name het bedrag voor de *auxilia* kan aanmerkelijk hoger zijn uitgevallen, als zij de legioenssoldaten, wat niet

onaannemelijk is, in aantal overtroffen; bovendien moeten de hoge officieren (*praefecti*, *legati*) enige miljoenen geïncasseerd hebben, en ten slotte zijn de keizerlijke vloeden in deze berekening in het geheel nog niet verdisconteerd. Een jaarlijks militair budget in de orde van 500000000 sestertiën in de eerste eeuw ligt dan ook vermoedelijk dicht bij de waarheid. De totale inkomsten van de staat uit tributen, tolleren, allerhande indirecte belastingen en pachten heeft men voor de eerste eeuw op ruim 830000000 sestertiën geschat. De simpele conclusie moet luiden dat het militaire apparaat in normale jaren al ruimschoots meer dan de helft daarvan opeiste.

'In normale jaren': men dient hier nl. te bedenken dat bij deze militaire financiën één post nog buiten beschouwing is gelaten, die zich onregelmatig voordeed: de *donativa*. De gewoonte om de soldaten zulke 'gratificaties' te schenken was al in de Late Republiek opgekomen. Bedragen van 6000 tot 20000 sestertiën per man zijn ons overgeleverd. Eenmaal aan de macht be-dreef Augustus echter een spaarzame politiek. Wel schonk hij in 29 v.Chr. aan 120000 veteranen een *donativum* van 1000 sestertiën (nog altijd 120 miljoen!), en liet hij per testament een gift na van 1000 sestertiën voor iedere praetoriaan, 500 voor de *miles urbanus* en 300 voor de legioenssoldaat - een verhouding, 10:5:3, die hoogst waarschijnlijk de regel bleef bij latere *donativa*. Tiberius was zuiniger dan zijn voorganger, al verdubbelde hij Augustus' postume gift, en meende hij na de val van Seianus de praetorianen met 4000 sestertiën te moeten belonen. Caligula was de eerste die troepen te velde, onder 'normale' omstandigheden, met een *donativum* (400 sestertiën per soldaat) verblijdde, nl. bij gelegenheid van zijn op het laatste moment afgelaste 'expeditie' naar Britannië. Het was echter Claudius die het grote precedent schiep. Aan de macht geholpen door de praetorianen voelde hij zich genoodzaakt hun trouw met een bedrag van 15000 sestertiën te verstevigen. Hoewel de bronnen erover zwijgen is het praktisch zeker dat ook de andere troepen in die gulheid deelden, en wel naar rato (zie boven): de legioenen kregen dan 4500 en de *auxilia* 3750 sestertiën per man. In totaal moet Claudius zijn onverwachte uitverkiezing in 41 aldus betaald hebben met een som aan *donativa* die met meer dan 800000000 sestertiën ruwweg gelijk was aan de jaarinkomsten van *fiscus* en *aerarium* samen. Van de volgende keizers zijn lang niet alle gegevens op dit punt bekend (wel weten wij dat Nero na de samenzwering van Piso de praetorianen met 2000 sestertiën bedacht), maar vanaf de Flavische keizers lijkt tot ver in de tweede eeuw een zuiniger beleid de regel geweest te zijn (al mogen wij niet vergeten dat Domitianus de normale soldij verhoogde). Maar in 161 treedt dan het geïdealiseerde keizerspaar Marcus Aurelius en Lucius Verus aan: zij schenken, om een reden die ons ontgaat, een *donativum* in een omvang zoals die tevoren alleen door Lucullus aan zijn soldaten in Armenië en door de revolutionaire Octavianus in 43 gegeven was, nl. 20000 sestertiën. Dit bedrag geldt voor de praetorianen, maar als wij volgens de genoemde verdeling aan het rekenen gaan, betekent het 6000 sestertiën per man voor de legioenen, en 5000 voor de *auxi-*

lia. In totaal moet men de *largitio* van het bejubelde keizerspaar stellen op ongeveer een miljard sestertiën – alweer, zoals ten tijde van Claudius, bij benadering de som van alle rijksinkomsten van dat jaar (aangenomen dat die in de tweede eeuw wat hoger lagen dan in de eerste). Daartegen stak Pertinax' schenking van 12000 sestertiën aan de praetorianen ongunstig af; zijn reputatie van strengheid en zuinigheid leek er, tot zijn ongeluk, door bevestigd te worden. De verkoop-bij-opbod van het keizerschap in 193 – nadat de ontevreden praetorianen Pertinax vermoord hadden – was echter iets minder spectaculair dan men heeft willen doen geloven: Didius Julianus kocht het purper tegen de belofte van 25000 sestertiën voor de praetorianen – inderdaad een record, maar ook weer niet zoveel meer dan de 20000 die Marcus en Verus, zonder een 'veiling', geschonken hadden. Opvallend is verder dat Septimius Severus relatief geringe *donativa* gaf (in 193 slechts 1000 sestertiën aan zijn legioenssoldaten uit Pannonë), maar een reden daarvoor zou kunnen zijn, dat na de drastische soldijverhoging in 197 daar minder aanleiding toe bestond.

De verklaring voor deze dikwijls buitensporige 'giften' is natuurlijk politiek: het ging erom de trouw van de troepen te verzekeren. Terwijl het regelmatige militaire budget al meer dan de helft van de jaarlijkse begroting opslokte, werd die laatste door toedoen van de *donativa* niet zelden overschreden. Dit werpt enig licht op de financiële problemen waarvoor de Romeinse keizers zich gesteld zagen. Ten behoeve van de *praemia* voor de veteranen had Augustus in het jaar 6 het *aerarium militare* ingesteld. Hierin had hij uit zijn eigen vermogen 170000000 sestertiën gestort, maar uiteindelijk moest een nieuwe belasting, die van 5% op de *hereditates* (en na de nodige tegenstand van de senaat), voor de vereiste middelen zorgen. Hoe moeizaam dat kennelijk ging, bleek uit de ontevredenheid van de troepen in 14: bij gebrek aan *praemia* waren de veteranen veel te lang *sub vexillis* gehouden. Tiberius bracht in zijn lange regering enige verbetering en liet 2,7 miljard sestertiën na. Ook Vespasianus' politiek van bezuiniging en belastingverhoging zal de *fiscus* welgedaan hebben, maar de winst ging weer voor een groot deel op aan de soldijverhogingen onder Domitianus. Het bewind van Hadrianus en Pius was in het algemeen voor de schatkist gunstig (geen grote oorlogen, geen soldijverhogingen, geen buitensporige schenkingen) – aanleiding misschien voor het nieuwe keizerspaar van 161 om extra diep in de beurs te tasten. De financiële crisis waaronder Marcus' regering leed was allereerst het gevolg van de vele oorlogen die hij moest voeren, van de pest en de invallen van Germanen en Sarmaten, maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat het opvallende *donativum* van 161 nog jaren lang een extra budgettaire belasting moet hebben opgeleverd. Onder Severus, en vooral onder Caracalla, wordt het bijeenschrapen van geld voor de troepen de allesoverheersende preoccupatie van de keizer. *Apophthegmata*, al dan niet woordelijk authentiek, overleveren een instelling die maar al te reëel was. Severus zou op zijn sterfbed Caracalla en Geta vermaand hebben: 'Wees eendrachtig,

verrijk de soldaten, en bekommer je verder om niemand' (Dio LXXVII 15, 2); Caracalla zelf zou het zo geformuleerd hebben: 'Geen mens mag geld hebben behalve ik, zodat ik het aan mijn soldaten kan geven', en tot een bezorgde Julia Domna: 'Wees niet ongerust moeder, we zullen altijd geld hebben, zolang dit er nog is' - daarbij wijzend op zijn zwaard (Dio LXXVIII 10, 4).

Dat het militaire apparaat een enorme financiële last opleverde, ook in normale jaren, moge duidelijk zijn. Het verklaart in belangrijke mate de stabiliteit in de omvang van het leger sinds Augustus. Na de nederlaag van Varus in het jaar 9 was het aantal legioenen tot 25 geslonken, een minimum dat in de volgende twee eeuwen langzaam tot 33 zou stijgen; elke uitbreiding betekende echter een extra financiële druk. (Dat het leger in de Late Keizertijd, tenminste op papier, veel groter was, stond wel in verband met een gedeeltelijk andere bezoldiging, nl. ten dele in natura - men kan denken aan de *annona militaris* van de latere derde eeuw en aan het systeem van landtoewijzingen aan de *limitanei* in de vierde en vijfde -, maar werd ook mogelijk gemaakt door een in vergelijking met het principaat hogere belastingdruk, met name op de *curiales*.) Het verklaart ook mede de aarzelingen van de meeste keizers om grootscheepse offensieven te ontketenen: veroveraars van het type van Trajanus waren onder de keizers zeldzaam. Daarmee had deze financiële toestand een onmiskenbare, zij het niet exact te 'meten' invloed op de externe politiek en op de grote strategie ter verdediging van het rijk.

Bij dit alles was het de keizer die voor de militaire financiën verantwoordelijk was: de rijksschatkist was immers de keizerlijke *fiscus* geworden, beheerd door zijn ambtenaren. De keizer besliste over *donativa* en eventuele verhogingen van de soldij. Dat hij daarbij door méér dan alleen financiële overwegingen geleid werd, is evident. Zo was vermoedelijk de revolte van Saturninus in Boven-Germanië de aanleiding voor Domitianus om in 89 de *stipendia* te verhogen, zoals ook Septimius Severus zijn verhoging doorvoerde na de uitschakeling van Clodius Albinus in 197. De *donativa* in het bijzonder waren bijna altijd een politiek instrument. De *donativa* van Tiberius, Claudius en Nero zijn hier al genoemd; Caracalla gaf in 212 na de moord op Geta een *donativum* van 10000 sestertiën aan de praetorianen. Voor keizers die in hun positie bedreigd waren was zuinigheid op dit punt hoogst gevaarlijk. Galba verspeelde zijn kansen op die manier ('Ik kies mijn soldaten, ik koop ze niet', zou hij gezegd hebben - Tac. *Hist.* I 5, 2). Maar ook in minder kritieke situaties dienden de *donativa* meestal politieke doeleinden, bij voorbeeld wanneer zij uit naam van een beoogde opvolger gegeven werden om de voorgenomen successie te verzekeren - toen Nero in 51 de *toga virilis* aannam en *princeps iuventutis* werd, kreeg het leger een *donativum* en de bevolking van Rome een *congiarium* in zijn naam (Tac. *Ann.* XII 41). Dit alles leende zich bij uitstek voor indrukwekkende ensceneringen en propaganda. Want afgedwongen of niet, deze schenkingen waren voor de keizer ook

een middel om zijn *liberalitas* te tonen, om zich te presenteren in zijn rol van zorgzame weldoener. Indien mogelijk was de keizer ook persoonlijk betrokken bij de uitdelingen; verscheidene munten tonen afbeeldingen van *congiaria* in Rome waarbij de keizer op een podium zit en een beambte naast hem het geld uitreikt aan burgers. De uitdeling van *donativa* mag men zich op deze wijze voorstellen, tenminste in het geval de keizer in het legerkamp aanwezig is. Een scène op de Zuil van Traianus toont de keizer in militaire uitrusting, gezeten op de *sella castrensis* en omgeven door officieren en standaarden op een lichte verhoging; soldaten staan er omheen, juichend en elkaar omhelzend; één soldaat knielt voor de keizer en kust diens uitgestrekte hand, terwijl een andere zich verwijdert met een buidel over de schouder. Zo moet de keizer zich graag hebben willen zien: als *imperator* en *patronus* tegelijk, die zijn *commilitones* met gulle hand weet te belonen.

Wettelijke privileges van de soldaten

De Romeinse soldaat in de keizertijd genoot op verscheidene terreinen een juridisch bevoorrechte positie. De bron van al hun *propria privilegia* was de keizer. Wij horen van *beneficia* die door de keizers verleend en bij herhaling bevestigd worden. Zo bijvoorbeeld het recht van *libera testamenti factio*, d.w.z. het recht een testament te maken zonder de formele wettelijke procedures en vastgestelde bewoordingen, een voorrecht dat Julius Caesar zijn soldaten al had gegeven, zij het tijdelijk, en dat onder Vespasianus weer opdook, en door Nerva tot een blijvend privilege van alle soldaten werd gemaakt (*Dig. XXIX 1, 1-2*). Verscheidene keizerlijke *rescripta* en *mandata* sinds de tijd van Trajanus bevestigden dit, steeds benadrukkend dat het om een *beneficium*, een 'weldaad' of 'voorrecht' ging. Dit *testamentum militare* impliceerde o.m. het recht van de soldaat om zijn bezittingen na te laten aan erfgenamen van eigen keuze, dus ook aan kinderen of vreemdelingen (en daarmee ook aan de vrouwen met wie de Romeinse soldaten vóór de tijd van Septimius Severus niet wettig gehuwd konden zijn). Verwant hieraan is het recht van vrije beschikking van iedere Romeinse soldaat, dus óók van de *filius familias* (hij die wettelijk nog onder het gezag van zijn vader staat) over datgene wat hij in zijn militaire diensttijd aan bezit verwerft: zijn *castrense peculium*. Dit recht werd geïntroduceerd door Augustus en door latere keizers, als Nerva en Trajanus, bevestigd. Het gaf aanleiding tot veel jurisprudentie over vragen betreffende de juiste afbakening zowel van het begrip *patria potestas* als van het *peculium castrense*. Petities aan de keizers over deze onderwerpen vonden weer hun neerslag in keizerlijke *rescripta* waarin de juridische complicaties werden uiteengezet. Die bemoeienis van de hoogste *patronus* met de vaak zeer kleine en alledaagse zaken van zijn *commilitones* is zeer opvallend. In dezelfde sfeer van materiële voorzorgen past de definitie van de soldaat in dienst als *rei publicae causa absens* (hetgeen ook gold van beambten in hun standplaatsen of op reis buiten Rome), waardoor hij automatisch het recht bezat op *restitutio in integrum*, indien door bepaalde, op

zichzelf legale, handelingen veranderingen in zijn nadeel waren opgetreden (bijvoorbeeld verkoop van goederen) waarop hij door zijn absentie geen invloed had kunnen uitoefenen. Voorts hadden soldaten een bijna onaantastbare positie waar het ging om klachten van burgers die tegen hen werden ingebracht. Een proces tegen een soldaat kon immers alleen gevoerd worden in diens legerkamp en voor een rechtbank van officieren en soldaten, een praktijk die zo weinig vertrouwen wekte dat burgers zich meestal de moeite, de kosten en de risico's van een aframmeling bespaarden om als aanklager of getuige in een legerkamp te verschijnen. Bijgevolg konden Romeinse soldaten praktisch straffeloos goederen of dieren 'requireren', dus stelen, en de civiele bevolking intimideren en terroriseren. Bij de burgerbevolking waren de soldaten dan ook de hele Keizertijd door gevreesd en gehaat. Edicten van provinciale gouverneurs kunnen maar weinig geholpen hebben; *libelli* over hetzelfde onderwerp bereikten de keizers, die wel van goede wil waren om misbruiken te veroordelen, maar die aan de geprivilegieerde positie van 'hun' soldaten in strafzaken tegen niet-militairen niets konden of niets wilden veranderen. Daar kwam nog bij dat soldaten in het strafrecht vrijgesteld waren van tortuur en van bepaalde straffen (zoals dwangarbeid in de mijnen). Dit alles bracht de Romeinse soldaten in de tweede eeuw dicht bij de bevoorrechte groep van *honestiores* (waartoe de *decuriones* van de steden en de rijkselite van ridders en senatoren behoorden) in onderscheid tot de grote massa der *humiliores* - een onderscheid dat in de derde en vierde eeuw nog duidelijker en ook formeel vastgelegd zou worden. De keizers hebben die ontwikkeling eerder bevorderd dan geremd. De bevoorrechting van de soldaten vloeit bijna vanzelfsprekend voort uit de praktijk en de ideologie van het principaat. Ook al is niet aan te nemen dat de keizer steeds persoonlijk de *rescripta* formuleerde, het is zeker dat vele keizers inderdaad tijd besteedden aan de dagelijkse problemen van hun *commilitones*, terwijl voor het overige de klerken van het bureau *a libellis* de antwoorden wel in de geest van de keizer formuleerden. De soldaten zelf hadden ook vaker en gemakkelijker dan verreweg de meeste burgers rechtstreeks toegang tot de keizer, of konden zich in geschrifte rechtstreeks tot hem wenden. Een deputatie legioenssoldaten die vanuit Brittannië naar Rome was gereisd om zich over de praetorianenprefect Perennis te beklagen, werd door Commodus hoffelijk ontvangen (Dio LXXII 9, 2) - maar van zo'n directe omgang tussen keizer en soldaten zouden veel meer voorbeelden te geven zijn. Het was juist hun positie van *militēs* die de soldaten terecht de overtuiging bijbracht dat zij dicht bij de *imperator* stonden dan anderen.

Militaire onderscheidingen en bevorderingen

De keizer bezat op grond van zijn *imperium proconsulare* het recht van de *auspicia* en daarmee automatisch het recht om militaire onderscheidingen toe te kennen. In de praktijk gebeurde dit, tenminste waar gewone soldaten de ge-

lukkigen waren, dikwijls genoeg door de keizerlijke *legati*, maar dan altijd nadrukkelijk uit naam van de keizer. Maar vaak moet de keizer zelf, tijdens een veldtocht of een bezoek aan de troepen, de gelegenheid aangegrepen hebben om de onderscheidingen en beloningen persoonlijk uit te reiken. Daarvan werd, zoals bij de verdeling van *donativa*, een op effect gerichte voorstelling gemaakt. Flavius Josephus beschrijft hoe Titus te werk ging na de val van Jeruzalem (*Bellum Jud.* VII 5, 17): de prins stond op een hoog podium, omgeven door zijn voornaamste officieren, en in de aanwezigheid van het hele leger; officieren lazen de namen op van degenen die onderscheiden zouden worden; Titus riep hen één voor één bij hun naam naar voren en klapte in zijn handen wanneer zij op hem toekwamen; vervolgens plaatste hij een gouden krans op hun hoofd en overhandigde hij hun de bijpassende versierselen en geldbedragen. Zo was de uitreiking van *torques*, *armillae* en *phalerae* (voor soldaten en onderofficieren), van *coronae* en *hastae purae* (voor centurio's en hogere officieren) een uitmuntende gelegenheid voor de *imperator* om zijn relatie met het leger te onderstrepen, want in de ogen van de soldaten kwamen alle eerbewijzen en beloningen van Caesar persoonlijk.

Van de bevorderingen en overplaatsingen van officieren kan hetzelfde worden gezegd. Het is hier niet de plaats om het rangenstelsel van het Romeinse leger te bespreken, en wij kunnen daarom volstaan met een enkele opmerking. Van de 1350 gewone centurio's (op een totaal van 25 legioenen) moesten jaarlijks 50 à 100, zo niet meer, vervangen worden - met alle bijkomende benoemingen en bevorderingen door de diverse rangen van het centurionaat. In principe geschieden deze bevorderingen - in de praktijk vaak tegelijk overplaatsingen - door de keizer persoonlijk. Zeker binnen de lagere rangen van het centurionaat moet dit vaak genoeg aan de *legatus legionis* gedelegeerd geweest zijn, maar een anecdote over Vespasianus (Frontinus, *Strateg.* IV 6, 4) bewijst dat ook hier de keizer direct en hoogst persoonlijk benoemingen kon voltrekken en ongedaan maken. Voor de *primi ordines*, de *tribuni*, *praefecti* en *legati* was dat vanzelfsprekend. Bedenkt men dat de carrières van de hogere officieren een verrassende mobiliteit in overplaatsingen over ver uiteen liggende delen van het rijk met zich meebracht, dan moet men aannemen dat op de een of andere wijze in Rome het officierskader geregistreerd was, en dat de keizer en zijn adviseurs de loopbanen van de officieren aldus konden volgen. Van de praktische organisatie weten wij op dit punt echter weinig. Natuurlijk betekende de onmiddellijke aanwezigheid van de keizer, bijvoorbeeld tijdens een door hem zelf geleide veldtocht, voor velen een kans op versnelde bevorderingen, zoals ook 's keizers aanwezigheid de kans op decoraties en beloningen vergrootte. Maar ook wanneer hij in Rome bleef vervulde de keizer als opperbevelhebber een noodzakelijke functie: hij was de vereiste centrale instantie die het hele mechanisme van bevorderingen en carrières op gang bracht en in stand hield.

De symbolische aanwezigheid van de keizer in het leger

De meeste soldaten kregen de regerende keizer zelden in levenden lijve te zien; toch was hij op symbolische wijze steeds tegenwoordig. In het *principium* van elk legioen stonden tussen de nissen (*aedicula*) voor adelaar en *signa* de standbeelden van de keizer naast die van de *dii militares* en van de *divus* of *divi* die hem voorafgegaan waren. Bovendien werden *imagines* van de keizer in de legioenen en de *auxilia* meegedragen te velde door *imaginiferi* op speciale standaarden, terwijl aan de *signa* van de praetorianen medaillons bevestigd waren met de portretten van de keizer en eventueel van zijn medekeizer(s) of aangewezen opvolger(s). Het wegrukken van die beeltenissen (wij weten overigens niet precies welke vorm de *imagines* hadden) of het omverhalen van de standbeelden was het duidelijkste teken van rebellie. Het keizerlijke beeld *inter signa* ontving op gezette tijden dezelfde cultische verering die ook de legioensadelaar, de *signa* en de *dii militares* (vooral Jupiter, Mars en Victoria) ten deel viel. Zo bijvoorbeeld op de *natalis aquilae*, d.i. de geboortedag van het legioen, of bij het opbreken van het kamp voor een veldtocht. Goddelijke verering van de levende keizer was daarmee in de *castra* eerder een officiële praktijk dan waar ook op Romeins (i.t.t. provinciaals) gebied. Dat deze cultus formeel, althans in oorsprong, niet de persoon van de keizer gold, maar diens *Genius*, was een subtiliteit die aan de meeste soldaten wel ontgaan moet zijn. Want als één van de oorsprongen van de keizerverering in het leger mag men de tot ver in de Republiek teruggaande 'mystiek' rond de *imperator*-titel aanwijzen: de zegevierende veldheer wiens aanwezigheid nieuwe overwinningen garandeert. Voor de keizers zelf leenden de *statuae* en de *imagines* zich ook uitstekend voor het propageren van hun dynastieke politiek. Hadrianus was de eerste die van de aangewezen Caesar-opvolger standbeelden in de *castra* liet plaatsen, terwijl Septimius Severus niet alleen de portretten van Caracalla en Geta aan de *signa* liet bevestigen, maar ook van Julia Domna beelden in de legioenskampen deed neerzetten, zodat de *Augusta* eveneens wakend en zorgend tegenwoordig kon zijn – als de *mater castrorum*, zoals haar titel luidde.

Hoever de keizercultus in het leger in de vroege derde eeuw was voortgeschreden, kan men aflezen uit het *Feriale Duranum*, de religieuze kalender van een afdeling *auxilia* (maar Romeinse burgers) in Doura Europos ten tijde van Alexander Severus. Het beeld van de keizer ontvangt offers op de dag waarop hij tot *imperator* was uitgeroepen (13 maart), op de *dies imperii* (14 maart), op de dag van zijn proclamatie tot Caesar en aanvaarding van de *toga virilis* (26 januari), op de dag van zijn eerste designatie tot consul (1 juli), terwijl er bovendien geofferd wordt op de verjaardag van zijn grootmoeder Julia Maesa (1 augustus) en van zijn moeder Julia Mamaea (29 augustus). Wat hiervan oprecht als cultus werd beleefd en wat als plichtmatige routine werd beschouwd, valt natuurlijk niet meer precies uit te maken. Vermoedelijk was het religieuze gehalte van deze rituelen toch wel gering, en ging het meer om symbolische handelingen – te vergelijken met het ge-

bruik van vlag en volkslied -, al blijft het opmerkelijk dat deze zich richtten op de persoon van de regerende keizer. In zekere zin eveneens om de symbolische aanwezigheid van de keizer te onderstrepen, dienden de keizerlijke titels van diverse troepenafdelingen. De legioenen *II*, *III* en *VIII Augusta* verwezen met hun naam naar de stichter van het principaat; *IV Flavia felix* en *XVI Flavia firma* naar Vespasianus (die deze legioenen gevormd had); *II Traiana fortis* en *XXX Ulpia* naar hun schepper Trajanus. Ook indirect kon de band met de keizer in de naam van legioenen tot uiting komen: zo verwees *XV Apollinaris* naar Apollo en indirect naar Augustus, die speciaal sinds Actium Apollo als zijn patroongodheid vereerde; *I Minervia* naar Domitianus. Erenamen die aan een bepaalde gebeurtenis waarbij van trouw aan de keizer blijk gegeven was de herinnering bewaren, zijn de al genoemde *VII* en *XI Claudia pia fidelis* sinds 42; evenzo heetten de legioenen aan de Beneden-Rijn na de onderdrukking van de rebellie van Saturninus in 89 *I*, *VI*, *X* en *XXII pia fidelis Domitiana*, terwijl de naamsverandering van *VIII Augusta* in Straatsburg in de laatste jaren van Commodus in *pia fidelis constans Commodiana* op een onderdrukte rebellie, of poging daartoe, in deze omgeving moet wijzen. Dergelijk benamingen overleefden als regel de regerende keizer echter niet, anders dan de benamingen die op een stichter van het legioen teruggaan. Op dezelfde wijze droegen ook de afdelingen van de *auxilia* dikwijls *cognomina* die naar de keizers verwezen; talrijk zijn in de tweede eeuw bijvoorbeeld de *cohortes* en *alae* met benamingen als *Nerviana* en *Aeliana*. Al deze titels en erenamen versterkten de band tussen de troepen en de *imperator* en hamerden het besef in dat alleen aan de keizer de soldaten in *fides* gebonden waren.

De aanwezigheid van de keizer in het leger

Alles wat tot nu toe gezegd is over de relatie tussen de keizer en zijn troepen geldt a.h.w. in verdubbelde mate wanneer de keizer in eigen persoon bij zijn legioenen aanwezig is. Zolang de keizer in Rome blijft, bereiken zijn soldijbetalingen en *donativa*, zijn onderscheidingen en benoemingen, zijn *rescripta* en bevelen de troepen ook wel, maar zijn rol van *imperator* en van *commilito* kan hij alleen ten volle spelen wanneer hij zichtbaar tussen zijn soldaten tegenwoordig is. Het ideologische of propagandistische belang van zijn aanwezigheid in het leger voor de positie van de keizer zelf zal hieronder nog kort aan de orde komen; voor het moreel van de troepen was een keizerlijke presentie zo mogelijk nog meer van belang. De aanwezigheid van de keizer bracht immers duidelijk grotere kansen op materieel gewin voor officieren en manschappen in de vorm van bevorderingen en beloningen van diegenen die de keizerlijke aandacht op zich konden vestigen, van *donativa* voor alle soldaten, in veel gevallen ook van buit, die op een door de keizer geleide veldtocht in grotere omvang verwacht mocht worden dan anders, speciaal wanneer het gevechtsterrein in het oosten lag. Maar ook invredestijd kon een keizerlijk bezoek aan de troepen voordelig zijn, zoals bij-

voorbeeld Hadrianus' inspectie van *III Augusta* en haar *auxilia* in Noord-Afrika in 128 bewees (een deel van de *adlocutio* van de keizer tot de troepen is bewaard; de *ala I Pannoniorum* ontving een *donativum* voor haar prestaties bij de manoeuvres, maar er is geen aanleiding om te veronderstellen dat alleen deze eenheid beloond werd). In het algemeen moet de aanwezigheid van de keizer, vergezeld van zijn *comites* en *amici*, van bureau- en hofpersoneel en talrijke reisdienaren, van bijzondere troepenafdelingen als praetorianen, *speculatores* en *equites singulares Augusti* (die laatsten sinds Trajanus), met alle ceremonieel, parades, offermaaltijden en toespraken die daarbij kwamen, op z'n minst een doorbreking van de sleur betekend hebben. Om de loyaliteit van het leger te versterken of te verzekeren waren weinig maatregelen zo geschikt als de persoonlijke aanwezigheid van de keizer - ofschoon daaraan, voor de keizer, ook de nodige risico's verbonden waren, zoals wij nog zullen zien. Weinig keizers konden het zich veroorloven tijdens hun regering van een direct contact met de legioenen geheel af te zien. Juist diegenen onder hen die zich in hun positie onzeker voelden probeerden die te versterken door een persoonlijke band met het leger te smeden. Dat geldt zeker voor Claudius en zijn invasie van Britannië, vermoedelijk ook al voor Caligula en zijn parade tot aan het Kanaal, en zeer waarschijnlijk ook voor Domitianus en zijn campagnes aan Rijn en Donau. Nerva heeft de zwakte van zijn positie in dit opzicht verholpen door de meest succesvolle soldaat van zijn tijd, Trajanus, als medekeizer en opvolger te adopteren. Keizers als Tiberius, Vespasianus en Titus daarentegen, die al voor het begin van hun regering een groot militair prestige genoten, hoefden de band met de troepen niet extra te cultiveren. Dat niet alleen Antoninus Pius, maar ook Nero en Commodus daar evenzeer grotendeels van afzagen, is een aanwijzing voor de kracht van hun, vrijwel dynastiek geworden, positie - de val van Nero is niet in eerste instantie, die van Commodus in het geheel niet door 'de legioenen' veroorzaakt. Andere keizers ondernamen uit ambitie (Trajanus), uit plichtsbesef (Marcus Aurelius) of uit een combinatie van die twee motieven (Septimius Severus) de ene veldtocht na de andere. Voor de troepen van hun kant was de keizerlijke aanwezigheid, afgezien nog van al het spektakel dat ermee gepaard ging, en van de vergrote kans op materieel gewin, de directe en ondubbelzinnige uitdrukking van de band tussen *milites* en *imperator* die in laatste instantie het Romeinse leger en daarmee het Romeinse Rijk in de eeuwen van het principaat bijeen hield. Speciaal een keizerlijke veldtocht - en geleidelijk in de tweede eeuw wordt het tot een gewoonte dat een grote veldtocht door de keizer persoonlijk geleid moet worden - gaf voedsel aan die bijna magische ideeën omtrent de *imperator*, als zou de aanwezigheid van zijn persoon een noodzakelijke voorwaarde voor de overwinning zijn. In de crisis van de derde eeuw, toen er op vele fronten tegelijk gevochten werd, stimuleerden dergelijke noties mede het ontstaan van meerhoofdige keizerschappen en uiteindelijk van de tetrarchie die aan tenminste vier grenzen elk een keizerlijke beschermer zou geven. De per-

soonlijke leiding die de keizer geacht werd aan het leger te kunnen geven, was in laatste instantie ook de reden waarom de regerende keizer in de tijd van het principaat een volwassen man diende te zijn. Een kind kon, sinds de Severi, wel als mede-Augustus fungeren, maar dan alleen onder hoede van zijn vader; een vrouw was als regerende keizerin een onmogelijkheid. Het zou te ver voeren hier op het keizerschap van de Late Oudheid in te gaan, maar een aanwijzing voor veranderde constitutionele vormen is dan daarin te zien dat in de vierde en vijfde eeuw kinderen *de iure* en vrouwen *de facto* de troon in Constantinopel, Milaan of Ravenna kunnen bezetten – een situatie die men wel mede in het licht moet zien van de zoveel losser geworden band tussen keizer en leger (in de twee eeuwen van 395 tot 582 voert geen enkele Romeinse keizer meer persoonlijk het leger aan).

De centrale rol van de keizer bij de verdediging van het rijk

De persoonlijke leiding die van de keizer verwacht werd, brengt ons ten slotte op een probleem dat de laatste jaren enigszins in de belangstelling is komen te staan, de vraag nl. in hoeverre het Romeinse Rijk er een 'grote strategie' (*grand strategy*) op nahield, en zo ja, of deze aan een centrale instantie, dus aan de keizer, toegeschreven zou moeten worden. De vraag kan ook anders gesteld worden: werden de belangrijke strategische beslissingen centraal, in Rome, genomen of bleven zij aan de regionale bevelhebbers voorbehouden – en in het laatste geval dus voornamelijk *ad hoc* beslissingen? Dit alles is uiteraard van belang niet alleen voor de betekenis van de keizer als opperbevelhebber, maar ook voor onze visie op de vorm en de omvang die het Romeinse Rijk aangenomen heeft: resultaat van een strategische conceptie, of van een reeks incidentele en onderling niet of nauwelijks samenhangende beslissingen?

Tegen het bestaan van zo'n grote, centraal geleide strategie pleiten enkele factoren. In de eerste plaats bestond er in Rome geen 'ministerie van defensie', 'generale staf' of vergelijkbare instantie; de enige aan wie men planning en uitvoering van enige grote strategie zou kunnen toeschrijven was de keizer, geholpen door zijn persoonlijke staf van dienaren, door zijn *amici* en *comites* in het *consilium principis*, en ter zijde gestaan, althans volgens de theorie van het principaat, door de senaat. Als er al een *grand strategy* bestond, zo moet men concluderen, dan was deze steeds onderworpen aan de persoonlijke inzichten en grillen van de keizers. In de tweede plaats is het opvallend dat er zich onder de vele *mandata* en *rescripta* aan provinciale stadhouders geen richtlijnen op militair-strategisch terrein bevinden. Met de nodige voorzichtigheid mag men aannemen dat dergelijke bevelen inderdaad zeldzaam geweest moeten zijn. De reden daarvoor lag in de gebrekkige communicatiemogelijkheden tussen de keizer in Rome en zijn legaten aan de grote rivieren in Midden-Europa, in Britannïë of in Syrië. Het duurde ongeveer een maand voordat de stadhouder van Germania Inferior antwoord kreeg op een per ijlbode verzonden bericht naar Rome – voor zijn

collega in Antiochië was het wachten in zo'n geval dubbel zo lang. In die situatie verbaast het niet dat de keizers de praktische militaire beslissingen aan de commandanten ter plaatse overlieten. Ten derde was er de handicap van de gebrekkige geografische kennis. De keizer in Rome stond niet over een stafkaart van Europa gebogen bij het nemen van zijn beslissingen; zulke kaarten ontbraken nu eenmaal. Wat men bezat waren zeer schematische opsommingen van plaatsen langs bepaalde routes in de trant van *itineraria* en beschrijvingen van *stationes*, géén pogingen de werkelijkheid cartografisch uit te beelden. Zo zou men zich kunnen afvragen wat de Romeinse strategie geweest zou zijn indien men in Rome een nauwkeuriger kennis van de geografie van Europa bezeten had, speciaal van de omvang van de landmassa tussen Rijn, Donau en Oostzee. Zo bezien komt de terugtocht op de Rijn na het jaar 9 minder voort uit een bepaalde strategische conceptie dan uit onwetendheid omtrent de ware geografische verhoudingen in Europa.

Toch valt op alle hier genoemde bezwaren tegen een centraal geleide strategie ook wel het een en ander af te dingen. Wat de administratieve kant daarvan betreft, er moet in Rome een zekere registratie van het over het hele rijk verspreide officierskorps bestaan hebben, want daarop waren de benoemingen en overplaatsingen van officieren gebaseerd. Men mag hier ook denken aan het kiezen van onderdelen van legioenen voor bepaalde campagnes buiten het gebied van hun eigenlijke stationering (zg. *vexillationes*) en in het algemeen aan de verplaatsingen van legioenen, *alae* en *cohortes*, hetzij tijdelijk, hetzij voor langere perioden – bewegingen van troepen over verscheidene provincies die niet zonder bevelen vanuit Rome denkbaar zijn. Wij weten ook dat Augustus een *breviarium totius imperii* naliet waarin hij een opsomming gaf van de geldmiddelen van het rijk en van de diverse troepenonderdelen en hun standplaatsen (Tac. *Ann.* I 11; Suet. *Aug.* 101, 4). Dit alles duidt op een gecentraliseerde informatie over de militaire toestand van het rijk die aan de keizers ter beschikking stond. Daarbij moeten wij denken aan de persoonlijke en 'civiele' staf van de keizer, niet aan een professionele groep militaire 'planners'. Typerend genoeg voegt Suetonius (t.a.p.) aan zijn bericht toe dat nadere informatie over de financiële en militaire situatie te verkrijgen was bij de *liberti* en *servi* wier namen Augustus in zijn *breviarium* had genoemd. Zoals op zoveel terreinen binnen de 'constitutie' van het principaat, is ook hier de gedachte dat de keizer persoonlijk het beheer van het hele apparaat van leger en vloten dient uit te oefenen. Hij alleen beschikte over de informatie die hem in staat stelde de grote lijnen van verdediging of aanval uit te zetten, en dus, zo mag men concluderen, om er een bepaalde *grand strategy* op na te houden (ook dit zou in de vierde eeuw veranderen, toen de materiële verzorging van het leger onder verschillende 'ministers' ging ressorteren en er met de verschijning van de *magistri militum praesentales* voor het eerst iets dat op een generale staf náást de keizer leek, tot ontwikkeling kwam).

De vrijheid van handelen die provinciale gouverneurs ook in militaire zaken bezaten, moet inderdaad zeer groot geweest zijn, en voor een belangrijk deel is dat aan de gebrekkige communicatie met Rome toe te schrijven. Toch ging die vrijheid niet zover dat zij naar inzicht de grenzen van het rijk konden uitbreiden of inperken. Grote strategische beslissingen en operaties waren hetzij tevoren, hetzij achteraf onderworpen aan keizerlijke goedkeuring. Bekend is de verzuchting van Corbulo in 47 aan de Beneden-Rijn, toen Claudius hem verder opdringen op de rechter Rijnsoever verbood: *beati quondam duces Romani* (Tac. Ann. XI 20) – de tijd dat een stadhouder eigenmachtig nieuwe provincies veroverde, was inderdaad voorbij. Hetzelfde kan men van de campagnes van Agricola in Britannië opmerken, die eindigden met de terugroeping van de zegevierende veldheer en een gedeeltelijk opgeven van zijn veroveringen op bevel van Domitianus. Overigens waren zulke botsingen van opinies, voor zover wij weten, eerder uitzondering dan regel. Over het algemeen deelden de stadhouders met de keizer dezelfde globale ideeën over de begrenzing of de uitbreiding van het imperium. Dit verklaart ook wel voor een deel het ontbreken van militair-strategische vragen in de keizerlijke correspondentie: de grote lijnen waren bekend en hoefden niet in *mandata* vastgelegd te worden. De keizer en zijn naaste adviseurs, de *amici* en *comites* van zijn *consilium*, kwamen voort uit dezelfde rijkselite van *legati* en proconsuls, en hielden er in grote trekken dezelfde ideeën op na over de rol en de omvang van het imperium in de hun bekende wereld. Dat hun geografische kennis gebrekkig was, om op dit punt terug te komen, kan mogelijk wel enkele meningsverschillen tussen provinciale gouverneurs en Rome verklaren, het verhinderde niet dat er bepaalde strategische concepties bestonden die door keizers en stadhouders in hoofdlijnen werden gedeeld. Het probleem was echter dat er op dit gebied in de eerste eeuwen van het principaat twee concurrerende visies bestonden.

Aan de ene kant leefde de gedachte dat met het bereiken van Rijn en Donau het rijk in Europa een natuurlijke afronding had gekregen, en dat het voortaan binnen die grenzen zou moeten blijven. Dit was, volgens Tacitus (Ann. I 11), het advies dat Augustus samen met zijn *brevarium* aan zijn opvolger had nagelaten (*consilium coercendi intra terminos imperii*). Inderdaad hebben verreweg de meeste keizers zich aan dit advies gehouden (Tiberius en Claudius met name handhaafden strikt de Rijn als grens; Domitianus echter lijfde de *agri Decumates* in, Traianus stichtte de provincie Dacië en Marcus Aurelius vatte het plan op voor een provincie Marcomannia ten noorden van de Donau in het huidige Bohemen). Aan de andere kant bleef altijd de notie bestaan dat het imperium niet afgerond kon zijn zolang zich nog territoria buiten zijn grenzen bevonden. Het gebed van de censors tot 142 v. Chr. aan de goden, *populi Romani res meliores amplioresque facerent* (Val. Max. IV 1, 10), werkt door in het door de Romeinse 'upper class' tot ver in de keizertijd als ideaal en als opdracht gekoesterde *finis imperii propagare*. Minachtend laat Tacitus zich over Tiberius uit als een *princeps proferendi im-*

peri incuriosus (Ann. IV 32). Daarentegen eren munten en inscripties keizers als Marcus en Verus en Septimius Severus met de betiteling *propagator imperii*. De gedachte dan het rijk uitgebreid behoorde te worden en uiteindelijk met de *oikoumene* diende samen te vallen, bleef altijd levend, ook al ontbraken sinds de derde eeuw de middelen ten enen male om verdere uitbreiding ter hand te nemen. In de Late Oudheid gaat deze gedachte dan over in een politieke theologie die de christelijke keizer aan het hoofd van een door God gewilde statenhiërarchie zal plaatsen. In de eerste twee eeuwen van het principaat was voortzetting van het oude imperialisme echter in veler ogen een reële politiek.

Dit brengt ons terug bij de vraag of het Romeinse keizerrijk er een centraal geleide strategie op nahield. Wanneer men daaronder meer een globale visie dan een gedetailleerde planning verstaat, kan het antwoord inderdaad bevestigend luiden. Maar deze strategie was niet altijd eensluidend, want zij hing geheel af van de opvattingen en het karakter van de regerende keizer. De keizer alleen bezat het noodzakelijke overzicht van de militaire situatie, bij hem kwamen de draden van bestuur en financieel beheer samen; wat er aan grand strategy mogelijk was, was dan ook zijn werk - en dit betekende dat in principe iedere keizer deze strategie kon veranderen. In de praktijk kan men echter op dit gebied een vrij sterke stabiliteit opmerken. Van de twee mogelijke strategieën die in de eerste eeuwen van het principaat open stonden, werd meestal de behoudende, die het rijk binnen de grenzen van Augustus hield, gekozen - vanaf de derde eeuw was het Romeinse Rijk over het algemeen zo in het defensief dat er niet langer reëel van twee opties sprake kon zijn. Dat op enkele uitzonderingen na de keizers voor een strategie van het behoud van de bestaande grenzen kozen, had verschillende oorzaken.

In de eerste plaats had de conceptie van de beperkingen van het rijk binnen natuurlijke grenzen een grote aantrekkingskracht; zij kon bovendien verdedigd worden met de voorstelling als zouden de barbaren buiten het rijk de moeite van het onderwerpen niet waard zijn; de herinnering aan de bloedige nederlaag in het Teutoburgerwoud kon bij dit alles nog als afschrikwekkend voorbeeld dienen. In de tweede plaats vormde de financiering van het leger een serieuze belemmering voor grootscheepse campagnes ter verovering van nieuw gebied. Zonder de vorming van één of meer nieuwe legioenen was uitbreiding van het rijk nauwelijks mogelijk - nog afgezien van de extra kosten die een veldtocht met zich meebracht. Tenzij op zo'n grote schaal buit verwacht werd, dat daaruit de oorlog gefinancierd kon worden - zoals voor de verovering van Dacië en voor sommige veldtochten tegen de Parthen gold - moet de toestand van de schatkist het voeren van een offensieve strategie maar al te vaak gehinderd, zo niet onmogelijk gemaakt hebben. In de derde plaats waren er de risico's die aan elke grote oorlog voor de keizer-persoonlijk verbonden waren. Wanneer hij de veldtocht aan een ander overliet, kon teveel *gloria* voor een ondergeschikte

zijn eigen positie bedreigen; wanneer hijzelf te velde trok, kon een mager succes, laat staan een mislukking, zijn macht alleen maar ondermijnen, nog afgezien van de schade die een mislukking voor het rijk meebracht. Voor een voorzichtige geest lagen hier alleen gevaren en geen of nauwelijks voordelen. Zo ongeveer, meende Tacitus, moest Augustus geredeneerd hebben toen hij Tiberius het advies naliet niet te proberen het rijk verder uit te breiden: *incertum metu an per invidiam* (Ann. I 11). Daarbij kwamen ten slotte nog overwegingen van strikt persoonlijke aard, zoals het opzien tegen de vermoedenissen en ontberingen van het reizen en het verblijf in barre grensoorden. Door dit alles neigden de meeste keizers tot een politiek van voorzichtigheid en een defensieve strategie. Maar andere factoren zorgden voor onberekenbaarheid. Die keizers die zonder persoonlijk militair prestige aan de macht gekomen waren en/of zich in hun positie onzeker voelden konden proberen hun aanzien en hun gezag met een militair succes te versterken. Het is wel zeker dat hierin voor Claudius het belangrijkste motief lag om de invasie van Britannië in 43 te organiseren. Andere keizers konden van mening zijn dat het definitief onderwerpen van een gevreesde vijand de inlijving van nieuwe gebieden noodzakelijk maakte: Dacië onder Trajanus en het plan tot stichting van Marcomannia onder Marcus Aurelius. In weer andere gevallen was het de pure ambitie, de zucht naar militaire *gloria*, zoals deze ook zoveel *nobiles* in de tijd van de Republiek beheerst had, die de keizers tot militaire offensieven dreef. Men kan hier denken aan Trajanus' veldtocht tegen de Parthen en evenzo aan die van Septimius Severus op hetzelfde strijdtoneel. Het is niet toevallig dat zulke op roem (en waarschijnlijk ook op buit) gerichte expedities zich bij voorkeur tegen de Parthen keerden, en niet of veel minder tegen de barbaren in Europa. De koning van het Parthische Rijk was de enige vorst binnen de Romeinse horizon die enigszins de waardigheid van de keizer benaderde; hem kon men zien als een 'rivaal' en dus als een passend tegenstander. Hier kwam bovendien de romantiek rond de figuur van Alexander de Grote te hulp, zodat het motief van de *imitatio Alexandri* ongetwijfeld meespeelde in de beslissingen van Trajanus en van Septimius Severus (om van Caracalla en enkele latere keizers maar te zwijgen).

De balans opmakend zou men kunnen zeggen dat de door de keizers gevoerde strategieën ook in de eerste twee eeuwen voornamelijk defensief waren (met als belangrijkste uitzondering, ook voor de derde en vierde eeuw, het strijdtoneel in Mesopotamië). Aan die continuïteit is het ook toe te schrijven, dat zich in de tweede eeuw een systeem van grensverdediging ontwikkelde dat van streek tot streek varieerde, maar in zijn algemene conceptie beantwoordde aan dezelfde defensieve strategie: de *limes*. Wel moest deze strategie door iedere keizer a.h.w. opnieuw vastgesteld worden en kon zij door hem, om puur persoonlijke redenen, plotseling worden vervangen door een offensieve. Evenzo konden de veroveringen of de plannen daartoe van de ene keizer door de persoonlijke inzichten of grillen van de andere

weer even snel worden opgegeven. Men kan hier natuurlijk denken aan Hadrianus die van het door Trajanus veroverde Mesopotamië onmiddellijk weer afziet, of aan Commodus die in 180 aan de Donau van geen nieuwe provincia Marcomannia wil weten, zo snel mogelijk vrede sluit met de barbaren (wel zeker tegen de opvattingen van zijn vaders *consilium* in) en zich terughaast naar Rome. Over het algemeen is het aantal militaire beslissingen dat geheel of grotendeels aan persoonlijke drijfveren van de keizers toegeschreven mag worden, betrekkelijk gering geweest; men kan hier noemen: Claudius in 43, Trajanus in 114-117, Commodus in 180, over de motieven van enkele andere campagnes (die van Domitianus of van Septimius Severus in Mesopotamië) kan men twisten. Wat daarentegen vaststaat is de concentratie van militaire besluitvorming in de handen van de keizer: of hij zich nu in Rome bevindt, of te velde bij zijn legioenen, de grote strategische beslissingen worden door hem genomen. Daarbij is het zeer opvallend dat zich in de eerste en tweede eeuw een verschuiving voordoet in de richting van die legioenen: steeds minder laat de keizer een belangrijk geachte campagne over aan een ondergeschikte, en steeds vaker trekt hij zelf te velde (zie onder). Hoe deze ontwikkeling verklaard moet worden, is niet zonder meer duidelijk, maar het is evident dat zij een wortel heeft in de conceptie van de keizer als *imperator*, en dat zij op haar beurt mede aanleiding zal geven tot de chaos en de burgeroorlogen van de derde eeuw.

II

De relatie tussen keizer en leger kan men ook benaderen vanuit het standpunt van de keizer en zo de vraag stellen naar de betekenis van het opperbevelhebberschap van het leger voor de positie van de monarch. Die betekenis was tijdens het principaat zeer groot: van alle rollen die Augustus en zijn opvolgers te spelen hadden, was die van *imperator* de zwaarste en gevaarlijkste en tegelijk de meest geschikte voor de propaganda van het keizerlijke regime. Praktijk en ideologie of propaganda zijn hier wel enigszins te scheiden. Wat de praktijk betreft, zullen wij ons niet verder bezighouden met wat voor de keizer in Rome bijna dagelijkse routine geweest moet zijn: het regelen van benoemingen en bevorderingen, het toezien op soldijbetalingen, het beantwoorden van vragen en klachten van officieren en soldaten, enz. Daarentegen verdient de aanwezigheid van de keizer bij zijn troepen te velde nog enige aandacht, evenals de ideologie van de keizer als *imperator*, die juist bij die aanwezigheid te velde zo goed kon aanknopen.

De keizer als opperbevelhebber van het leger te velde

Hierboven is kort de betekenis aangestipt die de aanwezigheid van de keizer temidden van zijn troepen voor die laatste had. Voor de keizer zelf was zijn verschijnen in het leger minstens even belangrijk. Zelfs nam het belang

daarvan in de loop van de tijd nog toe, zodat tegen het einde van de tweede eeuw de persoonlijke leiding van de keizer tijdens een veldtocht praktisch vanzelfsprekend geworden was - resultaat, ten dele, van *metus* en *invidia* aan de kant van de keizer, gevoed uit de ervaringen van opstanden en burgeroorlogen, jegens elk militair commando dat niet door hem zelf werd uitgeoefend. In de eerste jaren van het principaat waren de keizerlijke campagnes nog betrekkelijk zeldzaam geweest; het ging daar om de veldtochten van Augustus in Spanje (27-25) en aan de Rijn (16-13); de parade van Caligula in Gallië ter voorbereiding van een invasie in Britannië (39); om die door Claudius uitgevoerde invasie (43). Tegelijk was er nog ruimte geweest voor andere veldheren om lauweren te oogsten, allereerst natuurlijk voor de naaste familieleden van de *princeps* (Agrippa, Drusus de Oudere, Tiberius, Germanicus), maar ook voor aristocraten uit andere families, speciaal onder de beide eerste keizers (men kan denken aan L. Domitius Ahenobarbus in Noord-Germanië in 3 v.Chr., aan S. Sentius Saturninus' afgebroken campagne tegen de Marcomannen in 6, aan de veldtocht van Cossus Cornelius Lentulus tegen de Gaetuli in hetzelfde jaar, aan C. Junius Blaesus tegen Tacfarinas in Numidië in 21, aan C. Poppaeus Sabinus' campagne in Thracië in 26, enz.). Het grote commando van Corbulo in het oosten tijdens Nero (55-63) was echter al zeer uitzonderlijk, terwijl de campagnes van Agricola in Britannië (77-84) op zo'n schaal door een veldheer die niet tot het keizerlijke huis behoorde eigenlijk de laatste in hun soort waren. Intussen namen vanaf de late eerste eeuw de keizerlijke veldtochten toe: die van Domitianus tegen de Chatten (83) en tegen de Jazyges in Pannonië (92-93), de oorlogen van Trajanus in Dacië (101-102 en 105-106) en tegen de Parthen (114-117), de campagne van Lucius Verus tegen de Parthen (162-165 - al werd het eigenlijke werk, culminerend in de verwoesting van Seleucia en Ctesiphon, gedaan door C. Avidius Cassius en hield Verus zich grotendeels achter het front op), de veldtochten van Marcus en Verus aan de Donau (168), van Marcus alleen (170-171), van Marcus in Bohemen (173), van Marcus en Commodus aan de Donau (178-180). Met Septimius Severus begint dan de periode waarin het voor de keizer praktisch geen keuze maar bittere noodzaak is om in eigen persoon de legioenen in oorlogstijd aan te voeren.

Aan al deze keizerlijke veldtochten gingen besluiten van de *imperator* vooraf. Lichtvaardig kunnen deze nauwelijks genomen zijn, want wanneer de keizer persoonlijk zijn leger aanvoerde, stelde hij zich bloot aan een aantal risico's. Ten eerste: de keizer kon sneuvelen. Dit gevaar was in de eerste eeuwen miniem, want de keizers werden niet geacht zich persoonlijk in het strijdgewoel te begeven - maar al in de tijd van de Severi begon dat te veranderen en in de derde eeuw zouden ook keizers sneuvelen (Philippus Arabs in 249, Decius in 251), zoals ook nog in de vierde eeuw (Constantijn II in 340, Julianus in 363). Een ander risico was reëler: de nederlaag te lijden, of slechts een dubieus succes te bereiken. In de eerste twee eeuwen is

dit vermoedelijk niet voorgekomen, al werden de campagnes van Domitianus door een hem vijandig gezinde senaat wel als mislukkingen opgevat en tegen hem gebruikt. In de derde eeuw zou ook die mogelijkheid zich voordoen; de grootste catastrofe beleefde toen Valerianus, die in 260 door de Perzen bij onderhandelingen gevangen genomen en naar Perzië meegevoerd werd. Een gevangen *imperator* was een onmogelijkheid en een ondenkbaarheid - de 'oplossing' die zijn zoon en medekeizer Gallienus doorvoerde was een *damnatio memoriae* die de regeringsjaren van zijn vader uitwiste alsof hij nooit bestaan had. Een derde gevaar dat de keizer in het leger bedreigde, was vermoord te worden, juist daar, temidden van zijn *commilitones* voor wie hij toegankelijk en aanspreekbaar wilde zijn, en waar hij dan ook het kwetsbaarst was. In de eerste eeuwen hebben de praetorianen in Rome nog het monopolie op de keizermoord (Caligula, Galba, Domitianus, Pertinax), maar met Caracalla (217) begint een hele serie van keizers die op een veldtocht in het legerkamp uit de weg worden geruimd. Een vierde risico ten slotte mag m.i. niet onvermeld blijven: de ontbering en uitputting die een campagne met zich meebracht. Reizen te land was in de antieke wereld altijd een inspanning. Tijdens een veldtocht zat de keizer als regel te paard; wekenlang zonder behoorlijk zadel en zonder stijgbeugels moet dit voor de niet-professionele ruiter al een beproeving geweest zijn; voor rijden in wagens zonder veren over de keien van de Romeinse heirwegen, als men al over wegen reed, geldt hetzelfde. Van de ziekelijke Septimius Severus wordt bericht dat hij zich, althans in Britannië, per draagstoel liet vervoeren, maar dit transportmiddel gold voor de *imperator* eigenlijk als ongepast. De reden waarom Marcus Aurelius onmiddellijk in 161 Lucius Verus als medekeizer aannam was volgens Dio (LXXI 1) de robuuste gezondheid van Verus, die, anders dan de zwakke Marcus, tegen de ontberingen van een veldtocht bestand leek. Ongetwijfeld betekende een veldtocht een grote fysieke inspanning voor de veldheer, en voor hem misschien nog meer dan voor de gewone soldaten die lopen konden en dat gewend waren. Niet meer geheel te achterhalen psychologische factoren zullen de vermoeienissen nog hebben versterkt: de noodzaak om altijd een houding te bewaren, het altijd aangepast worden, het gebrek aan privacy. Zelfs tekortkomingen in de kwaliteit van voedsel en drinkwater en de ongemakken van kou in slecht te verwarmen tenten kunnen de keizers niet altijd bespaard gebleven zijn. Zo is het misschien geoorloofd de dood van enkele keizers in verband te brengen met een fysieke uitputting als gevolg van jaren van vermoeiende veldtochten: Trajanus in Cilicië (117), Marcus Aurelius aan de Donau bij Wenen (180), Septimius Severus in York (211).

Tegen deze achtergrond moet de verleiding voor een keizer om niet zelf op veldtocht te gaan aanzienlijk zijn geweest. Tiberius en Vespasianus, overigens ook al niet meer zo jong, konden daaraan toegeven omdat zij al vóór hun regering de nodige militaire roem hadden geoogst. Een Antoninus Pius had misschien eenvoudig het geluk dat tijdens zijn bewind de crisis aan de

Donau nog niet uitbrak. Hoe Commodus zich haastte om van dat front zo spoedig mogelijk in Rome terug te keren, hebben wij al gezien. Maar het overlaten van belangrijke militaire ondernemingen aan een *legatus* had zijn eigen risico: de succesvolle bevelhebber kon zelf, al dan niet onder druk van zijn omgeving, een greep naar het purper doen. De *princeps* immers is de *imperator*, hij legitimeert zich door de van een *imperator* verwachte taken uit te voeren, en kan die niet straffeloos de facto aan een ander overlaten. De rebellie van C. Avidius Cassius in het oosten in 175 is voor een groot deel te verklaren uit het militaire prestige dat deze zich eerder verworven had, toen hij in feite de campagne van Lucius Verus tegen de Parthen geleid en tot een succesvol einde had gebracht. Hij werd vermoord voordat het tot een oorlog met Marcus Aurelius kwam, maar deze laatste vond het noodzakelijk om tot in Cilicië op te trekken om de Aziatische provincies te tonen wie de ware *imperator* was. In de derde eeuw zou dit alles, naar bekend, tot een anarchie van usurpaties en afscheidingen leiden. Maar behalve de negatieve overweging om rebellieën van al te succesvolle generaals te voorkomen, lag aan de besluiten van keizers om in eigen persoon een veldtocht te leiden ook die al genoemde opvatting van het keizerschap ten grondslag, volgens welke de keizer zijn positie a.h.w. voortdurend als actief *imperator* moet bewijzen. Waar een absolute monarchie niet of in veel mindere mate op zo'n idee gebaseerd is, bestaat, zo zou men kunnen aannemen, een dergelijke noodzaak voor de heerser om zelf te velde te trekken, niet of minder. Het kan zijn dat in de Late Oudheid, in het orthodox-christelijke keizerschap dat door Theodosius gegrondvest is, de legitimatie van de keizer inderdaad veranderd is, theologischer en minder op persoonlijke militaire kwaliteiten gericht, en dat dit de al vermelde langdurige afwezigheid van de keizers bij hun legers te velde in de jaren 395-582 enigszins kan verklaren. In het Chinese keizerrijk bestond voor de Zoon des Hemels evenmin de noodzaak om in eigen persoon steeds weer zijn positie te velde te legitimeren. Voor de *imperator* in Rome gold dat echter wel. Een positieve kant van die plicht was natuurlijk, dat een keizerlijke veldtocht, mits uiteraard succesvol verlopen, zich meer dan wat ook leende voor de propaganda van het regime.

Een door de keizer geleide veldtocht was, zolang de route door eigen en veilig gebied liep, een *processio* door de provincies, met alle ontvangsten, plechtige *adventus*, landdagen en rechtszittingen, parades en feesten, die daarbij kwamen. De aanwezigheid van de keizer bij zijn leger gaf hem alle kansen om zijn rol als *commilito* en als *patronus* van soldaten en officieren te spelen. Een overwinning tenslotte versterkte op indrukwekkende wijze het aureool van de keizer als zegevierende veldheer: de *propagator imperii*, de *invictus*, de uitverkoren metgezel van Jupiter, Mars, Sol of Hercules, of van Victoria zelve. In zekere zin culmineert in het principaat die oude karakteristiek van de Romeinse aristocratie: in een oorlog zoveel *gloria* te willen behalen dat de eigen naam en die van het nageslacht voorgoed bekend is. In de keizertijd is militaire roem, evenals militaire macht, echter meer en meer

geconcentreerd in de persoon van de ene *imperator*, die de *princeps* is. Zijn positie vereist dan ook een voortdurend verwijzen naar al dat militaire; daarop is de ideologie van de keizer-*imperator* grotendeels geënt. Geen beter gelegenheid echter om die ideologie a.h.w. dramatisch te verbeelden en propagandistisch te beklemtonen, dan een reële keizerlijke campagne.

Enkele onderdelen van de militaire ideologie en de militaire propaganda van het principaat

De *imperator*-titel zelf kan tijdens het principaat op twee manieren worden gebruikt: in de vorm van het *praenomen imperatoris* bij Augustus en bij alle keizers sinds Vespasianus, en in de vorm van de directe acclamatie door de troepen. In de Republikeinse tijd kon een zegevierend veldheer op het slagveld tot *imperator* worden uitgeroepen, een titel die hij sedertdien mocht blijven voeren. In de Keizertijd wordt deze acclamatie echter voor de keizer of voor een aangewezen opvolger gereserveerd: ook al behaalt een legaat aan de grens de overwinning, de acclamatie tot *imperator* komt de keizer in Rome toe. Het aantal acclamaties werd geteld en bijvoorbeeld op munten en inscripties vermeld. Die aantallen zijn soms niet oninteressant. Zo blijkt Claudius 27 maal tot *imperator* te zijn uitgeroepen, Domitianus 22, Augustus 21, Vespasianus 20, Titus 17, Trajanus 15, Nero 12, Septimius Severus 11, Marcus Aurelius 10, Commodus 8, Tiberius 8, Caligula 7, Lucius Verus 5, Hadrianus en Antoninus Pius beiden 2 maal. Opvallend zijn de lage scores van de Antonijnen (en ook, gezien zijn vele veldtochten, van Septimius Severus) en de zeer hoge van de onkrijgshaftige Claudius. Daarin ligt tevens een aanwijzing voor de propagandistische strekking van deze *imperator*-titels. Juist een man als Claudius, die ook al om militair prestige te winnen de invasie van Britannië had ondernomen, had zulke acclamaties nodig. Het spontane karakter ervan was in de keizertijd voor een belangrijk deel verdwenen en men mag aannemen dat de wens van de keizer voor deze betitelingen meestal direct verantwoordelijk was. Is de positie van de keizer sterk, dan zijn deze acclamaties minder 'nodig' (tenzij om een reële militaire prestatie te belichten, zoals in het geval van Trajanus) dan wanneer die positie aan twijfel onderhevig is. Een uiting van onzekerheid zijn de officieel geregistreerde bejubelingen dan ook wel in het geval van Claudius, en vermoedelijk geldt dat ook voor vele acclamaties van Domitianus. Die van Titus stammen grotendeels uit de tijd dat hij nog geen keizer was, evenals 7 van de 8 *imperator*-titels van Tiberius. Daarmee stuit men op een tweede propagandistische functie van dit verschijnsel: door de aangewezen opvolger als *imperator* te laten uitroepen tracht de regerende keizer de successie - binnen de 'constitutie' van het principaat potentieel een bron van crises - bij voorbaat te verzekeren.

Enigszins vergelijkbaar is de betekenis van de overwinningsnamen van de keizers. Ook die gewoonte gaat terug tot in de Republiek. De gedachte dat een dergelijk *cognomen* (*Africanus*, *Macedonicus*, etc.) alleen na een reële

prestatie en alleen persoonlijk verdiend kon worden, bleef zeer lang levend. Wel zijn het alleen de keizers die die namen voeren. Vitellius was de eerste die het *cognomen Germanicus* aannam (anders dan hetzelfde *cognomen* van Caligula, Claudius en Nero, dat deze keizers van Germanicus, de zoon van Drusus, hadden geërfd). Onder Trajanus begint de 'mode' pas goed: behalve *Germanicus* kon hij zich *Dacicus* en *Parthicus* noemen. Lucius Verus introduceerde de gewoonte om aan de naam van het overwonnen volk *Maximus* toe te voegen (*Parthicus Maximus*), waarschijnlijk om aan te geven dat de overwinning waarop de benaming gebaseerd was alle vroegere overwinningen van andere keizers overtrof. Sinds Septimius Severus is deze toevoeging echter de algemene regel en heten de keizers niet langer *Germanicus* of *Sarmaticus* zonder meer, maar steeds *Germanicus Maximus*, *Sarmaticus Maximus*, enz. Uit de latere periode, te beginnen met Theodosius I, ontbreken zulke zegetitels, conform de al gesignaleerde afwezigheid sinds 395 van de keizers aan de fronten – pas Justinianus zal ze weer opnemen, maar dan als 'usurpatie' van titels, zoals de *imperator-acclamatie*, die hij niet zelf heeft 'verdiend'.

Titels kunnen aan inflatie onderhevig zijn; van blijvender waarde zijn daarom de concrete en zichtbare tekeningen van de keizerlijke kracht die het rijk beschermt en overwinningen brengt. Zulke tekens waren te zien in het beeldhouwwerk van de zuilen van Trajanus en Marcus Aurelius; in verscheidene andere sculpturen, om maar van de triomfbogen te zwijgen; en in talloze munten met hun suggestieve emblemen en dito spreuken, die de onderwerping van vijanden (*Judaea capta*, *Armenia capta*, e.d.), diplomatieke successen (*rex Parthis datus*, *signa recepta*, e.d.), de eensgezindheid (*concordia exercituum*) of de trouw (*fides exercituum*) van de legers, de intieme omgang van de keizer met de grote *dii militares* als Jupiter, Hercules, Mars of Sol, moesten evoceren, of die de hoofddoelen of wensen van het keizerlijk regime programmatisch of half bezwerend moesten verkondigen: *Victoria* (*V. Augusti*, *V. aeterna*), *Pax*, *Virtus*, etc. Op dat alles, hoe fascinerend ook, kunnen wij hier niet ingaan; evenmin op de keizerlijke iconografie waarin de militair-ideologische propaganda al evenzeer aanwezig kon zijn – men denke aan afbeeldingen van de keizer met *lorica* en *paludamentum*, met een lauwerkrans op het hoofd of een *hasta* in de hand. Alleen één encensering van de militaire ideologie zij hier nog kort vermeld: de keizerlijke triomf.

Tijdens de Republiek was de *triumphus* het hoogste wat een Romeinse aristocraat aan militaire roem kon bereiken. In de Keizertijd, en het verbaast ons niet, is ook deze vorm van *gloria* voor de *imperator* of voor de aangevoerde opvolger gereserveerd. (De triomf van Cornelius Balbus in 19 v. Chr. is de laatste die gehouden werd door iemand buiten de keizerlijke familie.) Nog sterker dan bij de aanvaarding van overwinnings*cognomina* het geval was, leefde de gedachte dat de triomf werkelijk verdiend moest worden, in een serieuze oorlog, en tegen een buitenlandse vijand. Het aantal keizerlijke triomfen bleef dan ook gering: in de eerste twee eeuwen slechts 12, nl.: drie van Augustus zelf (in het jaar 29 v. Chr. op drie achtereenvolgende da-

gen), één van Claudius (over de Britten), één van Vespasianus en Titus in 71 (voor hun overwinning in de Joodse oorlog), twee van Domitianus (voor overwinningen op de Chatti in 83 en op de Chatti en Daciërs in 89 – zeker die laatste gold in de ogen van de senatoriale oppositie als ‘onverdiend’), twee van Trajanus (over de Daciërs en over de Parthen), één van Marcus en Verus (over de Parthen), één van Marcus en Commodus (over de Sarmaten), één van Commodus (onmiddellijk na zijn terugkeer van de Donau in 180). Bovendien kon een *triumphus* toegestaan worden aan een nog niet regerende maar aangewezen opvolger: zo aan Tiberius in 7 v.Chr. en aan Germanicus in het jaar 17. In dit verband kan men ook wijzen op de deelneming van Titus in 71 en van Commodus in 176 aan de triomftocht van hun vaders. Het prestige dat een *triumphus* verleende was enorm. Allereerst was er de associatie van de *triumphator* met Jupiter Optimus Maximus, naar wiens tempel op het Capitool de hele stoet zich richtte. Die associatie werd versterkt door de uitdossing van de overwinnaar in de *vestis triumphalis*: een met gouden sterren bezette tunica en een purperen *paludamentum*, aangevuld met een gouden krans en een ivoren staf, en uiteraard met de *currus triumphalis*, de met goud ingelegde zegewagen waarin de *triumphator* stond (die laatste omstandigheid verhinderde Septimius Severus, volgens de *Historia Augusta* (Sev. 9, 10; 16, 6), om een triomftocht te houden: zijn door jicht geplaatst gestel kon het lange staan in een wagen niet verdragen). De route ging door het hart van de stad, over de *Via Sacra* en langs het forum, steeds tussen geweldige mensenmenigten door, die elkaar verdrongen in de straten en op de daken. De optocht zelf was van een indrukwekkende omvang en samenstelling: wagens met buit, krijgsgevangenen, marcherende soldaten, godenbeelden, wagens met voorstellingen van episoden uit de gewonnen oorlog, senatoren voortschrijdend voor de keizer uit, dan de *triumphator* zelf. Het effect van dit alles moet immens geweest zijn. Voor de bevolking van Rome was het spektakel één groot feest, dat aangevuld werd met spelen in circus en amphitheater die dagen konden duren, met uitdelingen van extra voedsel en wijn, en *congiaria*. Maar ook op de hogere standen moet de uitwerking van de hele ceremonie overweldigend geweest zijn. De verleiding voor de keizers was dan ook groot om, waar geen *triumphus* gehouden kon worden, een enigszins vergelijkbaar schouwspel te organiseren. Zo buitte Nero in 66 het bezoek van Tiridates van Armenië aan Rome uit (Suet. *Ner.* 13; Dio LXIII 1, 2): *plebs* en *equites* staan rondom en op het forum geschaard; een massa gewapende soldaten vult het plein, tussen hun rijen door wordt Tiridates geleid; dan verschijnt Nero in de *vestis triumphalis* en omgeven door senatoren en praetorianen; uit duizenden kelen klinkt plotse-ling een donderend *Imperator!* en de dodelijk verschrikte Tiridates valt voor de keizer op zijn knieën om na een minzame toespraak van Nero de kroon op zijn hoofd gezet te krijgen – iedereen was diep onder de indruk. Zulke vertoningen smaakten naar meer. Een goede tweede plaats, na de toch altijd zeer exclusieve *triumphus*, bezette de keizerlijke aankomst, bij voorkeur

in Rome: de *adventus Augusti*. Ook daarin kon een zekere mystiek van het keizerschap zich uitleven, want betekende de entree van de keizer in zijn stad niet de noodzakelijke verschijning van geluk en voorspoed? Toen Septimius Severus in 193, als gezegd, in *toga* Rome binnenschreed, maar op de voet gevolgd door zijn soldaten, symboliseerde dat in zekere zin de positie van de *princeps* en *imperator* in die precaire combinatie van militaire macht en 'constitutioneel' decorum: een evenwicht dat naar Augustus, de schepper van het principaat, verwees. Maar de bevolking van Rome had de hele stad met bloemen versierd, had overal langs de route toortsen en wierook ontstoken, en had zich in witte gewaden gekleed – dit alles als om een godheid te ontvangen. De civiele façade die Augustus had opgetrokken werd steeds meer vervangen door een sacraal omhulsel; wat bleef waren de troepen op de achtergrond, op wie uiteindelijk de *imperator* zijn macht kon bouwen.

Sectie Oude Geschiedenis,
Rijksuniversiteit Leiden.

Bibliografische noot

Het recente werk van J.B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army, 31 BC-AD 235* (Oxford 1984), behandelt bijna alle hierboven aangeroerde onderwerpen uitvoerig en helder; voor de verdediging van het Romeinse Rijk verwijs ik naar E.N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third* (Baltimore 1976) en voor de kwestie of er überhaupt van een 'grand strategy' sprake was, naar: J.C. Mann, 'The Frontiers of the Principate', *ANRW* II, 1 (1974) 508-533, en van dezelfde: 'Power, force and the frontiers of the Empire', *JRS* 69 (1979) 175-183 (een bespreking van Luttwak); voorts naar F. Millar, 'Emperors, frontiers and foreign relations, 31 B.C. to A.D. 378', *Britannia* 13 (1982) 1-23. Van de vele literatuur over de verschillende deelonderwerpen noem ik hier nog slechts P. Kneissl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser* (Göttingen 1969); voor het overige volsta ik met een verwijzing naar de bibliografieën bij Luttwak en Campbell.

Geef de keizer wat des keizers is en Gode wat Gods is. Een essay over een utopisch conflict

Voor de laatste der Hyperboreeërs

H.S. Versnel

Summary: It seems to be an established fact that the obligation to pay cultic reverence to the (statue of the) emperor played a marginal part in the persecutions of the Christians. In this paper it is argued that the implicit – and sometimes explicit – inference that ruler cult had no effect at all on the processes that led to persecution is mistaken. The clash was one between two utopian representations: one of an existing realm of bliss ruled by a mortal who had been deified 'honoris causa' on account of his function as the centre of empire and as the supreme *euergetès*, guarantor of peace, order and prosperity. The other *utopia* was promised for the (near) future by a god 'by nature' who was reduced to the level of an insignificant mortal. Though safeguarded from all too harsh internal inconsistencies by identical mechanisms of 'cognitive dissonance', the two images represented diametrically opposite and mutually exclusive ideologies. While the present divine emperor was the *nomos empsuchos*, the reversed world of the Christians provoked the familiar socio-psychological imputations generally levelled at outsiders and scape-goats. It is essential that these imputations can – and should – be valued as references to, and signals of mythical *anomia* and chaos. The 'eunomic' and real utopia of the emperor as the deified *euergetès* versus the 'anomic' chaos of a humbled slave god: this is the 'semiotic' kernel of the conflict.

In 1973 kwam F. Millar in een invloedrijk artikel 'The imperial cult and the persecutions' tot de conclusie dat de keizercultus in de christenvervolgingen een hooguit secundaire rol heeft gespeeld. De vervolgingen, althans de systematische van de derde eeuw, waren ingegeven door een authentieke vrees voor de toorn der goden, die, geloofchend door de christenen, hun zegen aan imperium en imperator dreigden te onthouden. Voor zover christenen gedwongen werden te offeren of wierook te branden bij het beeld van de keizer of bij diens genius te zweren – en dat kwam aanzienlijk minder voor dan de verplichting om aan goden en hun beelden te offeren – was dit eerder een onderdeel van de juridische bewijsvoering dan een punt van aanklacht. Anders dan eerdere onderzoekers zocht Millar de verklaring van deze marginaliteit van de keizercultus niet in het politieke – dat is volgens velen in principe a-religieuze – karakter van deze mensverering, maar in het feit dat de verering van de heerser volledig was geïntegreerd in de godencultus. De vervolgingen 'were motivated by feelings which we must call religious; among those religious feelings the worship of the Emperor played a real, but a minor part'.